

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

131:3 • 2011

”Ett stort bevis av Evangelii kraft och sanning” Suicidmord, avrättningar och herrnhutisk teologi

ANDREAS HELLERSTEDT *Stockholms universitet*

En dag i mars 1746 hade Brita Wadström fått nog av livet. Hon hade då suttit häktad för stöld i ett år utan dom i det gamla rådhuset i Stockholm, där Börshuset ligger i dag. En annan kvinnlig fånge hade ett litet spädbarn hos sig i häktet. Hon tog barnet avsides och skar halsen av det med en kniv hon gömt. Brita såg sin chans att få ett slut på sitt liv utan den synd ett självmord skulle innebära. Hon ställde sig därefter i en öppen lucka i fängelserummet, till allmän beskådan. Den drygt 40-åriga läraren och predikanten Thore Odhelius befann sig vid samma tidpunkt i Stockholms Stads kämnärsrätt belägen i samma kvarter. Vaktmästaren störtade in och berättade vad som hänt och visade fram den blodiga kniven. Odhelius beskriver scenen: ”Wid min nedgång från Rätten stod barnamörderskan, med ett förställt och bistert ansigte, ännu qwar wid luckan, och jag tänkte derwid: ack! Om jag fick dig om händer [...]” Hur kunde Brita vilja döda ett oskyldigt barn? Och varför ville Odhelius få henne ”om händer”?

I denna artikel ska jag utforska de gärningar som kommit att kallas suicidmord, som plågade Sverige vid början och mitten av 1700-talet. Jag kommer därvid att särskilt rikta mitt intresse mot tidens nya religiösa

1. Thore Odhelius, *Berättelser om de dödsfångars tillstånd, beredelse och saliga ändalykt, som jag i deras fängelserum fick besöka, och ändteligen wara med fagnad till afrättsplatsen följaktig, under min Embetstid i Stockholm, i synnerhet åren 1747 till 1754: hämtade utur en framlidene Evangelisk Kyrko-Lärares handskrifter* (Uddevalla 1842) s. 47. Jag har utan framgång sökt originalhandskriften till Odhelius berättelse. Den bör emellertid kunna återfinnas, då den omnämns som ett manuskript om 66 sidor folio i J. W. Warholm, *Skara stifts herdaminne. Förra delen* (Mariestad 1985 [1871]) s. 252.

Fil. dr Andreas Hellerstedt, f. 1978, är verksam vid institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria, Stockholms universitet. Bland hans tidigare studier kan nämnas doktorsavhandlingen *Ödets teater: ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början* (2009); ”Välkommen kära död! Den offentliga avrättningen och konsten att dö”, i *Karolinska förbundets årsbok* (2005) och ”En lärare i laster eller en försvarare av folkets frihet? Machiavelli i svenskt 1700-tal”, i (red.) Catharina Stenqvist & Marie Lindstedt Cronberg, *Dygder och laster: förmoderna perspektiv på tillvaron* (2010).

E-post: andreas.hellerstedt@idehist.su.se

strömningar. Det var nämligen så att flera kända predikanter tillhöriga dessa nya riktningar arbetade hos dödsdömda fångar i Stockholm.

Arne Jansson har hävdad att en majoritet av dem som dömdes för mord under början av 1700-talet faktiskt hade begått brottet för att de själva ville dö genom att avrättas. Det typiska fallet var enligt Jansson en kvinna som mördade ett litet barn, precis så som i fallet med Brita Wadström. Yvonne Maria Werner, som studerat självmord under denna tidsperiod, har påpekat att ungefär samma logik kan ligga bakom vissa fall av självmord, där en person medvetet åsamkat sig själv en sådan skada att den först efter en tid skulle leda till döden. Dessa personer hade därigenom möjligheten att ångra sitt brott och få förlåtelse för sina synder innan de avled. Brita Wadström ville dö, men hon kunde inte ta livet av sig själv, eftersom självmord var både socialt stigmatiserat och religiöst tabubelagt.² Förklaringarna till varför denna typ av brott var så vanliga är sannolikt många och komplicerade.³ Arne Jansson har föreslagit de bakomliggande sociala faktorerna, som framkallade en känsla av hopplöshet och drev människor till desperation. Dessa orsaker överensstämmer i mångt och mycket med dem Werner anger för att förklara självmord vid samma tid.⁴ Ogifta kvinnor i lägre samhällsskikt levde under ovanligt hårda omständigheter i 1700-talets Stockholm. På grund av stora nordiska kriget var kvinnorna betydligt fler än männen, varför många förblev ogifta, samtidigt som utomäktenskapliga förbindelser inte sågs med blida ögon av vare sig överheten eller samhället omkring dem. I den tidens samhälle var de sociala relationerna av stor vikt och att befinna sig utanför den lokala gemenskapen innebar en fruktad skam.⁵ Därtill drabbades kvinnor som arbetade som tjänstefolk av en kraftigt negativ löneutveckling, så att många hade svårt att leva ett dragligt liv på sitt arbete.⁶

2. Det ska också sägas att det finns tecken på att man samtidigt kunde känna sympati för självmördare, åtminstone i vissa fall. Arne Jansson, *From swords to sorrow: homicide and suicide in early modern Stockholm* (Stockholm 1998) s. 49f. Yvonne Maria Werner, "Självmord i det stora nordiska krigets skugga: en analys av självspillingsmålen i Göta hovrätt 1695–1718", i Birgitta Odén, Bodil E. B. Persson & Yvonne Maria Werner (red.), *Den frivilliga döden: samhällets hantering av självmord i ett historiskt perspektiv* (Stockholm 1998) s. 78f.

3. Jansson räknar 20 suicidalmord i Stockholm åren 1700–1749 och sju sannolika fall som inte kunnat verifieras. Källmaterialet är inte fullständigt bevarat, varför det finns skäl att misstänka att det verkliga antalet var högre. Jansson (1998) s. 49f.

4. Werner (1998) s. 61–69.

5. Se återigen Werner (1998) s. 61–67 och Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam: ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880* (Lund 1997) s. 83f., 207–209.

6. Jansson (1998) s. 54f.

Samtidigt uppträdde flera olika nya religiösa rörelser i Stockholm. Bland dessa fanns också mystiska och kyrkokritiska riktningar och de spreds i så gott som alla samhällsskikt. ”Gråkoltarna”, en grupp radikala pietister som utmärkte sig för ett asketiskt leverne, klädde sig i enkla ofärgade yllekläder för att markera sin grupptillhörighet och sitt avståndstagande från den syndiga världen omkring dem. De upplevde en kort blomstringstid på 1730-talet, men mötte hårt motstånd från myndigheternas sida. Under 1740-talet visade i stället herrnhutismen, som var betydligt mindre kyrkokritisk, sitt inflytande i staden och flera av de tidigare radikalpietistiska grupperna anslöt sig till den.⁷ Det är allmänt känt att pietismen bland annat kom till Sverige via hemvändande krigsfångar. I en övergripande mening är det sannolikt att de hårda politiska, sociala och ekonomiska förhållandena under 1700-talets första decennier utgör en del av förklaringen till att nya religiösa idéer fick spridning i Sverige.

Självmodet bröt mot de moraliska normer som förhärskade bland Brita Wadströms medmänniskor och den var strängt förbjuden i lag. Kanske var samhällets oskrivna regler och den världsliga lagstiftningen viktigare för stigmatiseringen av självmordet än teologin – Martin Luther hade på sin tid företrätt en något mindre hård linje mot självmördare. Arne Jansson menar ändå att religiösa föreställningar var en del av suicidalmördarnas motiv, men då han söker generella förklaringar går han inte på djupet med detta, utan stannar vid att den ökande individualiseringen av religionen var en avgörande faktor: när allt större vikt lades vid personlig tro blev det allt vanligare att människor hamnade i en så förtvivlad situation att de ville ta sitt eget liv. Att detta tog sig uttryck i suicidalmord ser Jansson som ett övergångsfenomen. En ökande benägenhet att ta sitt liv sammanföll med den alltjämt rådande religiösa och sociala tabuiseringen av självmord, vilket ledde till att suicidalmord, snarare än självmord, framstod som en lösning för desperata människor.⁸

Forskningen om den svenska herrnhutismen har ofta betonat de demokratiska och individualistiska dragen i herrnhutarnas tankar, eller mer generellt deras modernitet. Jag vill i stället visa att herrnhutismen också kunde använda utsatta människor i propagandistiska syften. Det

7. Ingemar Brohed, ”Pietism och herrnhutism”, i *Signums svenska kulturhistoria: frihetstiden* (Lund 2006) s. 77–79, 84f.

8. Jansson (1998) s. 29f., 65–67.

är känt från forskning om det tidigmoderna England att avrättningarna på 1600-talet och senare utnyttjades som arenor för ideologiska konflikter mellan den etablerade kyrkan, katoliker och puritaner.⁹ I någon mening har offentliga avrättningar sannolikt alltid haft sådana inslag. Men det vore alltför enkelt att beteckna predikanten Odhelius som en cyniker för vilken de dödsdömda bara var reklampelare för en ny ideologi. Då han manipulerade de troendes känslor framstår det för mig som tydligt att han gjorde det i övertygelsen att dessa känslor var verktyg för Guds nåd. Det vi tolkar som en psykologisk process var för honom en förunderlig verkan av gudomlig kraft.

Samma tolkning av fenomenet omvändelse under galgen har nyligen gjorts av den amerikanske kyrkohistorikern Scott Seay, som har studerat avrättningspredikningar från 1600- och 1700-talens New England.¹⁰ Hans forskning visar att utvecklingen på båda sidor om Atlanten hade förvånansvärt många paralleller. I korthet ser hans resultat ut som följer: 1600-talets puritaner menade att dödsdömda fångar hade små chanser att bli frälsta. De framställde i sina texter avrättningen som en blek försmak av helvetets pina. Men under 1700-talets första decennier betonade predikanterna i de amerikanska kolonierna i stället Guds nåds underliga verkan och framställde avrättade som förebilder av fromhet. Nu blev de avrättade brottslingarna exempel på en religiös sanning med relevans för alla människor. De amerikanska predikanterna menade vidare att om en brottsling plötsligt genom Guds nåd omvände sig och blev frälst, var det bara en desto värdigare demonstration av Guds storhet. Detta utvecklades till så paradoxala uttryck att vissa predikanter menade att de dömda borde framhäva sina brott som ett argument för att Gud ville frälsa dem. Seay kopplar dessa nya tankegångar kring avrättningarna till tidens evangeliska väckelse, *the Great Awakening*. Reformerta teologer hade vidare en mycket likartad syn på nådens ordning jämfört med de svenska exempel jag kommer att ge. Det de kallade "the economy of salvation" blev under 1700-talets lopp till ett allt striktare schema. Om det inte följdes, menade prästerna att fången inte kunde bli frälst.¹¹ Det finns en diskussion kring ett eventuellt inflytande från tysk pietism (av det

9. Scott D. Seay, *Hanging between heaven and earth: capital crime, execution preaching, and theology in early New England* (DeKalb, IL 2009), s. 20f.

10. Jag har hämtat denna förklaring från Seay (2009) s. 87.

11. *Ibid.*, s. 76–78, 79–81, 88, 92f, 100–102.

slag som förekom i Sverige) på denna amerikanska väckelse, men detta är en kontroversiell fråga och en direkt påverkan förefaller inte sannolik.¹²

Jag ska i det följande noggrant studera ett exempel, Brita Wadström. Därigenom kan jag förhoppningsvis ge en mer detaljerad bild, till prisset av betydligt lägre representativitet. Jag kommer att fokusera på avrättningens teologiska ram, vilket innebär att jag måste introducera herrnhutismen, en liten men betydelsefull religiös riktning som vann anhängare i Sverige just vid tiden för brottet.

Thore Odhelius och den svenska herrnhutismen

År 1722 fick protestanter från Böhmen och Mähren (i nuvarande Tjeckien) en fristad på Greve Zinzendorfs gods i Sachsen. De bildade sin ”brödräfsamling” 1727. Denna församling i exil hade sitt ursprung bland de tidiga protestanter som följde Jan Hus (1369–1415). De fick skydd under ”herrns hatt”, vid foten av Hutberget, därav namnet herrnhutare. De kallas också böhmiska bröder (på engelska *moravians*).¹³ Det är ibland svårt att tydligt greppa de teologiska skillnaderna mellan de ortodoxa lutheranerna i den etablerade svenska kyrkan, de tidiga så kallade konservativa pietisterna, 1730-talets radikala pietister och herrnhutarna. Många enskilda personer gick under sin livstid också från den ena till den andra riktningen. Herrnhutarna kan vara särskilt svåra att urskilja då de i princip anslöt sig till den ortodoxa lutherska teologins dogmatiska grunder, vilket de radikala pietisterna inte gjorde.

Skillnaderna mellan de tre ovan nämnda teologiska riktningarna går tillbaka på centrala problem i den kristna teologins historia. Dessa problem är också av stor betydelse för förståelsen av den religiösa ideologin kring avrättningarna och suicidalmorden. Det handlar i huvudsak om hur människan blir frälst, om förhållandet mellan Guds nåd och de goda gärningarna. Luther betonade, i Paulus och Augustinus efterföljd, starkt att människans frälsning sker *sola gratia* och *sola fide* – enbart genom nåden och enbart genom tron. Människans goda gärningar kan inte medverka till hennes frälsning. De lutherskt ortodoxa teologerna som hade dominerat i Sverige under 1600-talet var präglade av denna tradi-

12. *Ibid.*, s. 85.

13. Arne Jarrick, *Den himmelske älskaren: herrnhutisk väckelse, vantro och sekularisering i 1700-talets Sverige* (Stockholm 1987) s. 14; Harry Lenhammar (red.), *Sveriges kyrkohistoria*, bd 5 (Stockholm 2000) s. 80f.

tion men fick runt sekelskiftet 1700 utstå kritik för sin alltför intellektualistiska uppfattning. Man glömde att tron också måste manifesteras, bära frukt som man sade, i ett gudfruktigt leverne. Många uppfattade också den ortodoxa teologin som känslolös, att dess företrädare trodde med förnuftet men inte med hjärtat. På dessa punkter erbjöd pietisterna ett alternativ. De representerade en känslösam, hjärtats religion och betonade goda gärningar som frukten av tron. Pietismen mötte motstånd i Sverige, men det var inte i första hand de teologiska uppfattningarna som var kontroversiella. Överhetens och kyrkoledarnas oro gällde framför allt de religiösa sammankomsterna i hemmen (konventiklarna), lekmanapredikan och bruket av inofficiella uppbyggelsestexter.¹⁴

Bland dem som framförde kritik mot en steltnad och känslolös religion fanns både pietister och ledande män inom den svenska kyrkans lutherska ortodoxi.¹⁵ Jesper Swedberg (1653–1735), biskop i Skara, var orädd i sin kritik av den rådande teologin, som enligt hans mening stirrat sig blind på dogmer och kontroverser och glömt att man också måste leva som en kristen. I sin självbiografi skrev han att sedan ”Sola fides upkom” bygger man inte längre praktfulla kyrkor i Sverige och här finns inga välgörenhetsinrättningar som i Frankrike. De förnäma kastar den bästa maten till sina hundar och låter de fattiga svälta, medan alla blir saliga i likpredikningarna, oavsett hur de levt sina liv. Allt detta alltså, enligt Swedberg, ett resultat av att man förkastat de goda gärningarna. Den som faktiskt försökte leva fromt anklagades i stället för att vara pietist.¹⁶

Pietismen innebar en betoning på de goda gärningarna som ett fullföljande av den kristna tron. Med herrnhutismen slog pendeln tillbaka. Precis som tidigare pietister var man mån om en innerligare personlig tro. Herrnhutismen betecknas oftast i första hand som en känslans religion. Därtill kom, särskilt under 1740-talet, en stark betoning på blods- och brudmystik. Man ställde Kristi offerdöd i centrum och framhöll hans försonande blod och den tröst de troende kunde finna i hans

14. Carola Nordbäck, *Samvetets röst: om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige* (Umeå 2004) s. 197; Lenhammar (2000) s. 20f., 29, 57f.

15. Hur pietismen ska definieras är mycket omdiskuterat: Swedberg, till exempel, som läste och älskade Christian Scrivers *Själaskatt*, skulle enligt en bredare definition av beteckningen kunna räknas till den, enligt en snävare, och mindre anakronistisk, bör han emellertid inte göra det. Se Nordbäck (2004) s. 180–182.

16. Gunnar Wetterberg (red.), *Jesper Swedbergs Lefwernes beskrifning* (Lund 1941) s. 16, 83–85, 88f., 114f.. Som en anekdot kan nämnas att Swedberg själv beredde en dödsdömd kvinna för döden, liksom Odhelius nu skulle bereda Brita Wadström; s. 543 f.

blodiga sår. Detta var en följd av herrnhutarnas teologiska grundsyn, som betonade att Kristus verkligen utgjutit sitt blod för *alla* människor. Men framför allt reagerade herrnhutarna på den allt starkare betoning av det asketiska levernet som präglade den konservativa pietismen vid 1700-talets början. Den ställde höga krav på personlig moral och var en religion för en utvald elit. Herrnhutarna framhöll i stället att människans gärningar verkligen inte kan göra något för frälsningen. Den troende tar bara passivt emot Guds nåd, och det gäller alla. Denna tanke upplevdes säkerligen som befriande av många, och Arne Jarrick har förklarat herrnhutismens framgångar på just det sättet. Kraven hade blivit för höga på den individuella moralen och herrnhutarna erbjöd en lösning. Deras teologiska uppfattning var mycket demokratisk: de framhöll ständigt att frälsningen kan uppnås av alla, även kvinnor, fattiga, sjuka och, inte minst, grova brottslingar. Men just därför kom också själva omvändelseprocessen att stå i fokus för det religiösa intresset. Kvinnor hade samtidigt ovanligt stora möjligheter att framträda inom rörelsen, ett förhållande som nyligen belysts av Ann Öhrberg.¹⁷

Från och med 1745 förföljdes herrnhutarna i Sverige alltmer. Historikern Ingung Montgomery sätter detta i samband med den politiska situationen: Under frihetstidens första decennier hade stora förhoppningar om förändring väckts, även vad gäller kyrkan. Men 1740-talet blev i stället en tid av konservatism och reaktion mot reformförsök, såväl i politiska som religiösa frågor.¹⁸ De händelser som ska behandlas i denna artikel sammanfaller i tiden alltså med inledningen av en kris för herrnhutismen i Sverige. Här måste vi återvända till magister Odhelius.

Thore Odhelius (1705–1777) var lärare vid Storskolan i Stockholm. Han var prästvigd och predikade vid stadens änkehus. Han hade tidigare tillhört först den konservativa pietismen och därefter den radikala. Vid den här tiden var han en av ledarna för stadens herrnhutiska församling.¹⁹ Under 1740-talet bistod Odhelius också prästen i Smedjegårdsfängelset, på Barnhusgatan vid nuvarande Norra Bantorget, med själavård av döds-

17. Brohed (2006) s. 84 f., 90; Jarrick (1987), s. 34 f., 40, 69, 77. Ann Öhrberg har analyserat kvinnors möjligheter att framträda i offentligheten inom rörelsen, Ann Öhrberg, ”Uti din brudgums blod: kön och retorik inom svensk herrnhutism”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 3–4 (2003), s. 113–127.

18. Ingung Montgomery, ”Der Pietismus in Schweden im 18. Jahrhundert”, i Martin Brecht *et al.* (red.), *Geschichte des Pietismus*, bd 2 (Göttingen 1995) s. 517.

19. Montgomery (1995) s. 516; Brohed (2006) s. 86.

dömda fångar, vilket han såg som ett välgörenhetsarbete. Att förbereda en dödsdömd för avrättning, den så kallade dödsberedelsen, innebar i korthet att prästen genom samtal med den dömda skulle få henne att dels erkänna sina brott och dels bekänna sina synder, något som ofta i praktiken var en och samma sak. Målet för denna process var att den dömda skulle uppvisa en ärligt känd ånger och sedan få ta emot nattvarden för att kunna dö salig. Sedan en längre tid hade prästerna som var aktiva vid Barnhusförsamlingen, änkehuset och andra inrättningar för samhällets marginaliserade grupper varit företrädare för olika pietistiska trosriktningar, så Odhelius arbete med beredelsen av dödsdömda bör inte betraktas som ett unikt fall, snarare tvärtom.²⁰

Odhelius beskriver sitt arbete med Stockholms dödsfångar åren 1746–1754²¹ i en bok som, enligt honom själv, nedtecknats omkring 20 år senare, ”efter några Jesu wänners begäran”.²² Det förefaller troligt att han syftade på medlemmar ur den herrnhutiska församlingen i Stockholm. Herrnhutarna är kända för sina religiösa självbiografier, kallade levnadslopp.²³ Berättelserna om de dödsdömda har en likartad struktur och hade sannolikt en likartad funktion i församlingen, som religiösa exempelberättelser. Emellertid är det intressant att notera hur levnadsloppen i forskningen ibland betraktas som uttryck för varje individs unika egna väg till frälsningen: ”Man kunde överhuvudtaget inte fastställa någon nödvändig ordning för omvändelsen”, skriver kyrkohistorikern Harry Lenhammar.²⁴ I det följande ska jag ge exempel som talar i den motsatta riktningen.

För en herrnhutare som Odehlius var de dödsdömda fångarna mer än nödlidande medmänniskor. Redan greve Zinzendorf hade använt brottslingar som exempel för att illustrera tanken att Jesus verkligen dött för *allas* synder.²⁵ Men det gick mycket längre än så. Inte bara brottslingen kunde användas som ett exempel; även själva avrättningen kunde användas för att torgföra deras budskap. Att kunna omvända dessa människor under galgen sågs som enastående god propaganda för rörelsen. Anders Carl Rutström och Eric Tolstadius, som tillsammans med Odhelius var

20. Lenhammar (2000) s. 26 f., 30 f., 52f.

21. Odhelius (1842) s. 78 f.

22. *Ibid.*, s. 7.

23. Dessa har studerats av Arne Jarrick (1987).

24. Lenhammar (2000) s. 83.

25. Jarrick (1987) s. 40.

herrnhutismens främsta företrädare i såväl Stockholm som Sverige vid den här tiden, gjorde sig även de berömda för sin förmåga att omvända dödsfångar.²⁶

Odhelius framstår i sina memoarer som tydligt stolt över sitt arbete med dödsfångarna. Han nådde framgång och det trots, hävdade han, att han egentligen inte uppskattade det blodiga spektaklet i sig själv:

Jag är efter naturen af en tendre och blödig sinnesstämning och har aldrig kunnat se det mina kreatur slagtas; men då war jag så fullkomligt öfvertygad om deßa själars saliga tillstånd, som nu skulle afrättas, att jag wid executionen icke gick undan eller wände bort ansigtet, utan stod nära intill och såg därpå, utan ringaste alteration; warande långt nöjdare med det som skedde, än om de på platsen hade fått pardon; ja sielfwe skarprättaren yttrade sig för mig, att han med nöje förtäde executionen på de dödsfångar, jag utförde.²⁷

Odhelius arbete illustrerar hur han som representant för herrnhutismen både verkade för fångarnas frälsning och använde deras frälsning som exempel för att propagera för sin tro. I själva verket utgjorde de dödsdömda utmärkta argument för att såväl Odhelius teologi som hans *omvändelsemetod* var sanna.²⁸ Då han beredde fångar för döden arbetade han nämligen efter en mycket genomtänkt metod. Herrnhutismen må ha varit en känslans och hjärtats religion, men när det gällde att frälsa människor gick dess representanter vetenskapligt till väga.

Nådens ordning

Thore Odhelius står i Kungliga bibliotekets anteckningar som översättare av ett tyskt verk med titeln *Nådenes Ordning Til Saligheten*, tryckt i Stockholm 1742. Originalen författades av David Hollaz, en kyrkoherde i Güntersberg i Hinterpommern som stod herrnhutarna nära.²⁹ Verket var herrnhutarnas viktigaste andaktsbok men kunde inte mäta sig med

26. Lenhammar (2000) s. 93.

27. Odhelius (1842) s. 7.

28. Så skriver han själv i förordet att man i de omvända fångar han beskriver kan se ”såsom uti en klar spegel, huru den i Evangelio uppenbarade salighets-ordningen håller prof och gär uti en så herrlig fullbordan [...]”; Odhelius (1842) s. 6.

29. [David Hollaz], *Nådenes Ordning Til Saligheten, Efter Jesu Härliga Evangelium, Uti Fyra Samtal Emellan En Lärare och Åhörare, Enfaldeligen förestäld* (Stockholm 1742); *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, bd 2, s. 1003 f., <http://www.bautz.de/bbkl/h/hollaz_dai.shtml>, 18/11 2010.

sångböckerna, vars upplagor var enorma med tidens mått mätt. *Nådenes Ordning* gavs ut i många svenska upplagor under 1700-talet och en bit in på 1800-talet. I den första svenska utgåvan anges Eric Alstrin som översättare, medan LIBRIS anger Odhelius tillsammans med Johan Christopher Holmberg – som 1743 utgivit herrnhutarnas sångsamling *Sions sånger* – som ansvariga för den svenska texten.³⁰ Oavsett vilken roll Odhelius hade i verkets tillkomst, är det uppenbart att den syn på hur människan kommer till frälsning som presenteras i *Nådenes Ordning* stämmer mycket väl överens med den vi möter i Odhelius skildring av arbetet med dödsfångarna i Stockholm. Det är i själva verket sannolikt att han använde den som handbok.

”Nådens ordning” (*ordo salutis*) är ett begrepp som började användas vid 1700-talets början av lutherska teologer. Det betecknar den kristnes väg till frälsning och beskriver den som uppdelad i ett antal steg. Antalet varierar och den indelning vi möter i Hollaz verk är förenklad.³¹ Texten utgörs av ett samtal mellan en Lärare och vad som kallas en Sjal. De fyra samtalen handlar om, i tur och ordning:

1. hur man kommer till insikt om sitt elände och sin otro;
2. hur man ska få tron, genom Guds nåd;
3. hur man ska bevaras från återfall i synd;
4. hur tron ska bära frukt i goda gärningar.

Dessa steg följer på varandra med logisk nödvändighet. Det är inte möjligt att komma till tro och erhålla nåd innan man kommit till insikt om sin synd och det är omöjligt att göra verkligt goda gärningar innan man erhållit Guds nåd:

Ordningen, uti hwilko man här til kommer, är syndernas käntslo och hunger efter nåd, i Andans fattigdom. Angeläget är at wara funnen i then samma, at thet ena må följa på thet andra, och intet något förbigås eller ryckas utur sin ordning, til själarnas förwiring och största skada.³²

30. Montgomery (1995) s. 517; Lenhammar (2000) s. 91, 250 f. Lenhammar kallar *Nådenes Ordning* en predikosamling och den förefaller ha gått under beteckningen postilla i samtiden, men den består inte av predikotexter i konventionell mening.

31. Nordbäck (2004) s. 199–201, särsk. not 200.

32. Cit. Hollaz (1742) företal s. [i–ii], se också vidare Hollaz (1742) s. 43.

Tankarna om hur människan blir frälst är helt i linje med en traditionell luthersk uppfattning. Gärningarnas betydelse ligger endast i det att de är manifestationen av tron. Inför Gud är alla lika ovärdiga, oavsett om det rör sig om en grov brottsling eller en till det yttre skötsam människa. Nådens ordning är densamma för alla. Om det är något som är nytt i 1700-talets frälsningsordning så är det just själva *ordningen*. Den logiska nödvändigheten är mycket starkt betonad och stegen i frälsningsordningen följer på varandra som länkar i en kedja, precis som i Leibnizlärjungen Christian Wolffs filosofi, vars system vid den här tiden var det förhärskande vid många universitet i Tyskland och hade slagit igenom i Uppsala under 1730-talet. Wolffs filosofi var ett geometriskt uppbyggt system, och han skriver att han i sin metafysik sett till att ”alle Wahrheiten mit einander zusammen hiengen, und das gantze Werck einer Ketten gleich wäre.” Kedjan som metafor präglar såväl det citerade verket som hela Wolffs filosofi. Enligt David Dunér var det också framför allt systematiken som gjorde Wolffs filosofi så gångbar i Sverige. I *Kritik av det rena förnuftet* (1781) kallade Immanuel Kant Wolff den tyska grundlighetens fader, ett synnerligen passande epitet.³³ Enligt Tore Frängsmyr ”tycktes [Wolff] besitta en manisk, ibland kanske genialisk, förmåga att ordna och systematisera allting.”³⁴ En sådan ordning av tvingande logisk nödvändighet låg också till grund för Odhelius arbete med dödsfångarna i Stockholm. Han var inte ensam om detta. En av de första svenska herrnhutarna, Arvid Gradin, som var ledare för församlingen i Stockholm före Odhelius, var också en av de första anhängarna av Wolffs system. Snart blev Wolffs filosofi till ett vapen också i ortodoxins händer och herrnhutarna angreps hårt av den strikte wolffianen Nils Wallerius.³⁵

33. Christian Wolff, *Vernünfftige Gedancken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt*, [...] *Die andere Auflage hin und wieder vermehret* (Halle 1722), ”Vorrede”; David Dunér, *Världsmaskinen: Emanuel Swedenborgs naturfilosofi* (Nora 2004) s. 325 f.; Immanuel Kant, *Kritik av det rena förnuftet* (Stockholm 2004 [1781]) s. 75.

34. Tore Frängsmyr, *Wolffianismens genombrott i Uppsala: frihetstida universitetsfilosofi till 1700-talets mitt* (Uppsala 1972) s. 21.

35. Lenhammar (2000) s. 84, 94, Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria* (Stockholm 2004), del 1, s. 295 f., Gösta Hök, *Herrnhutisk teologi i svensk gestalt: Arvid Gradins dogmatiska och etiska huvudtankar* (Uppsala 1950) s. 115, 173 f.

Att göras till syndare

En kort tid efter att Brita Wadström begått mordet hade Odhelius återigen ett ärende i Smedjegårdsfängelset. Han sökte då upp Wadström och förklarade för henne att hon försatt sig i en mycket allvarlig situation på grund av sitt brott. Hon förefaller ha tagit intryck av honom, för kort därefter bad hon att få undervisas i religionen av honom, vilket han valde att göra. Detta skedde redan sex månader innan hon dömdes till döden.³⁶ Flera av de dödsfångar som Odhelius berättar om i sin bok hade ryktesvägen fått höra att han var särskilt förfaren i denna typ av arbete och ville därför träffa just honom – han var uppenbarligen något av en expert på omvändelser under galgen, och uppenbarligen föredrog de hans hjälp före den etablerade kyrkans.³⁷

Odhelius beskriver hur undervisningen av Brita till en början bara ”fastnade i blotta förståndet” men att den inte gick in i hennes hjärta. Han förklarade för henne att hon måste öppna sitt hjärta för Guds nåd, men hon begrep, som han skriver, fortfarande bara med tanken, inte känslan.³⁸ Eftersom hon inte lärde känna sanningen i sitt hjärta, kunde hon inte komma till någon grundlig insikt ”hwarken af syndaeländets eller Nådens djup.”³⁹ Förnuftet var enligt Odhelius sätt att tänka en ”Christi fiende” när det användes utan Guds nåd och när det drogs för långt. Så var dock inte fallet då han själv brukade det. Det är tydligt att han var något av en rationalist som själavårdare, även om han inte var det som teolog.⁴⁰

Nådenes Ordning fastslår att man som Paulus och Luther ”måste predika Människorna ifrån al theras egen fromhet, och göra them til syndare [...]”, ty ”GUD gör ingen til et stort helgon, förr än han gjort honom til en stor syndare.”⁴¹ Det var alltså inte tillräckligt att med argument övertyga Brita om att hon var en eländig syndare; hon måste också känna sig förkrossad.⁴² Till en början var hon motspänstig, men Odhelius utnyttjade en särskild omständighet då han gjorde Wadström medveten om hennes eländiga tillstånd.

36. Odhelius (1842) s. 49f.

37. *Ibid.*, s. 67, 79.

38. *Ibid.*, s. 51.

39. *Ibid.*, s. 52.

40. Hollaz (1742) s. 13.

41. *Ibid.*, s. 8, 13.

42. *Ibid.*, s. 3f, 11, 21f, 23.

Odhelius beskriver Brita Wadström som ”qwick, hurtig och tilltag- sen”, men också ”cholerisk, högmodig och argsint” och helt i avsaknad av kvinnlig ömsinhet.⁴³ Eftersom hon själv längtade efter en god död, hade hon redan en bestämd uppfattning om hur denna skulle iscensättas:

Som hon wißte, att hon skulle aflifwas, war hennes mesta omtanke, efter hennes högmodiga sinne, huru hon skulle få hwita kläder att hafwa på sig, då hon genom hufwudstaden skulle gå till afrättsplat- sen; och som hon icke hade något att köpa för, hopsparade hon, af de fyra öre hon dageligen erhöll i fångpenningar, tills hon kunde köpa sig ett gammalt kläde, hwaraf hon gjorde sig kjortel och tröja, som hon kantade med swarta band o. s. w. Medan hon nu war syßelsatt med detta, sade de andra medfångna qwinnfolken till henne: du gör dig ett onödigt arbete: ty du får ändock ej gå ut till afrättsplatsen i sådane kläder. Hon blef förargad deröfwer och sade: jag skall gå dit med dem, midt för er näsa.⁴⁴

Myndigheterna uppfattade av naturliga skäl suicidalmorden som ett problem. De såg utformningen av själva avrättningsceremonin som ett av skälen till att människor drevs till dessa brott. Slutsatsen blev att avrättningarna inte var tillräckligt förnedrande. För att korrigera detta försökte överheten att skärpa skammen i straffet. Enligt en förordning utfärdad 1741 förbjöds det bruk som hittills varit vanligt, att dödsfångar ”ej allenast bruka hwita eller swarta sorge-kläder, utzirade med band och annan grannlåt, utan ock på hederlige Åketyg fara, i flere Prästmäns medfölje.”⁴⁵ Det förefaller troligt att många fångar försökte utforma sina avrättningar som hederliga begravningar. Detta kan ha gällt även Brita, men hon tycks också ha haft en mer specifik tanke med sina vita kläder. Hennes dräkt var kanske tänkt som en brudklänning – från England finns ett exempel på en kvinna som avrättades i det som skulle ha varit hennes bröllopsklänning.⁴⁶

Brudmystiken var som sagt mycket framträdande inom herrnhutis- men. Ständigt användes bröllopet som metafor för den frälsta själens

43. Odhelius (1842) s. 47f.

44. *Ibid.*, s. 50f.

45. Citerad ur Andreas Hellerstedt, ”Välkommen kära död: den offentliga avrättningen och konsten att dö”, *Karolinska förbundets årsbok* (2005), s. 17.

46. V. A. C. Gatrell, *The hanging tree: execution and the English people 1770–1868* (Oxford 1994) s. 35f.

förening med Gud. Hollaz beskriver hur en god kristen ska gå sin död till mötes, närapå identiskt med Britas förestående öde:

twår therföre åter igen sine kläder i Lamsens Blod, drager under en trogen tillämpning med glädje sin Brude-skrud uppå, och sätter sig så förnögd på dödsens Högtidswagn och dör såsom et Guds barn, en Jesu Brud, såsom en then ther et stort arf ärnar at emottaga.⁴⁷

Om man minns att psalmer som "I Kristi sår jag somnar in" var vanliga vid avrättningar,⁴⁸ då den dömda sjöng dem tillsammans med publiken, blir överensstämmelsen fullständig. Brita skulle själv komma att sjunga just den psalmen. Hon ville förenas med Kristus och rena sin själ i hans blod i samma stund som hon fläckade sin vita dräkt med sitt eget blod. Det förefaller som att hennes handling i detta var högst medveten och att hon väl förstod vilka idéer och föreställningar som omgärdade avrättningsceremonin.

Man kan diskutera om användningen av denna brudmetafor var könskodad på något sätt. Öhrberg har konstaterat att användningen av den inte uppvisar några uppenbara könsskillnader, men det utesluter inte att kvinnor tilltalades mer av den. Däremot står det klart att herrnhutarna, i synnerhet under tidigt 1700-tal, gav kvinnor större utrymme än vad som var brukligt vid den tiden. Å andra sidan användes ju i brudmetaforen bilden av det ojämlika förhållandet mellan man och kvinna för att beskriva det ofattbart ojämlika förhållandet mellan Gud och människa, något som snarare bör ha kunnat förstärka ojämlikheten mellan könen.⁴⁹

Men Brita vägrades alltså de vita högtidskläderna. När hon fick reda på att hon på grund av lagstiftningen, och kanske också på grund av Odhelius inställning, inte skulle få tillåtelse att bära de kläder hon ordnat för sig, blev hon mycket arg: "det är ej nog att jag skall dö; de unna mig

47. Hollaz (1742) s. 156. Man kan jämföra med Petter Brenner, som talar om sin hemliga förening med Kristus (det som i teologin kallas unio mystica); *Petter Brenners Sidsta Taal/Då Han genom Stockholms Stads Södre Port fördes ut til en Wåldsam Död. Den 4 Julii Åhr 1720* (Stockholm 1720) s. 10.

48. Petter Brenner, som avrättades 1720, sjöng denna psalm, vilket kan läsas i hans egna anvisningar till avrättningen: "När jag lägger mig neder på Stupeståcken. Sjunges: I Christi sår jag somnar in"; Brenner (1720) s. 43. J. R. Patkul sjöng psalmen "O! Rena Guds lamm oskyldigt slaktat" då han avrättades 1707; Hellerstedt (2005) s. 25. Båda dessa psalmer finns kvar i flera olika moderna psalmböcker.

49. För en ingående diskussion av denna komplicerade problematik, se Öhrberg (2003), s. 114–116, 118–120.

icke att få ha de slarfwarna på mig, som jag swält ihop under min långa fängelsetid”⁵⁰, ska hon ha sagt. Odhelius tolkade detta som ett tecken på hennes ovilja att ta emot Guds nåd. Brita var uppenbarligen också helt övertygad om att hon skulle dö salig, medan Odhelius menade att hon inte visade den ånger som var nödvändig. Att hon skulle avrättas, sedan hon mördat ett barn för att på så sätt själv få dö, verkar inte ha framstått som ett problem för honom. Däremot var det av avgörande betydelse att hon, enligt hans sätt att se på saken, inte hade fullföljt de nödvändiga stegen i den rätta ordning som krävdes för att nå frälsningen.⁵¹

Odhelius sa till henne att hennes ilska har bevisat det man sagt till henne, att hennes hjärta inte vill ta emot nåden, trots att hon fått höra Guds ord. ”Men hon wille icke taga skuld på sig, utan sade, att de, som utgifwit detta bud, wore orsaken att hon fallit utur Nåden.”⁵² Odhelius fortsatte att hävda att hon aldrig varit i ett saligt tillstånd som hon tycktes tro, men att det fortfarande fanns tid. Till slut insåg hon sitt misstag, berättar han i sin bok, och det ”gick ett swärd igenom hennes själ, hwaraf hon blef wäckt ur sin säkerhet; och hade jag alldrig sett henne wara så bedröfwad [...]”. Hon erkände då att hennes hjärta varit hårt och att hon inte förstått ”sitt eländes djup”.⁵³ Därmed nådde hon emellertid bara det första steget, den första länken i kedjan till frälsningen.

För att leda Brita till insikt förefaller Odhelius delvis ha använt sig av obehagliga metoder, något som överensstämmer med vad som kan läsas i hans handbok. Att sammanhanget runt hans arbete är den stundande avrättningen gör det intrycket ännu tydligare. Det viktigaste för att komma till insikt om sitt själsliga elände är enligt Hollaz ”at betrakta och mogit öfwerwäga tit tilstånd”, och detta gärna i stillhet och utom räckhåll för förströelser och tidsfördriv.⁵⁴ Efter att ha upplyst Brita om hennes djupa syndfullhet, rådde Odhelius henne således ”att afstå ifrån allt sitt egna werkande, och låta Herren utransaka sitt hjerta, hwarmed jag lemnade henne uti Frälsarens ömma och förbarmande händer.”⁵⁵ Först skapade han med andra ord en intensiv ångest hos henne, varefter han lämnade henne ensam för att låta den göra sin verkan.

50. Odhelius (1842) s. 53.

51. *Ibid.*, s. 51f.

52. *Ibid.*, s. 53.

53. *Ibid.*, s. 54.

54. Hollaz (1742) s. 14.

55. Odhelius (1842) s. 54.

Avrättningen

Själva avrättningen, som ägde rum den 24 januari 1747⁵⁶ framställs i Odhelius verk som höjdpunkten i omvändelseprocessen. "Sista lefnadsnatten woro några Jesu wänner hos henne, hwarunder förspordes en utmärkt känning af Hans närwarelse", skriver han.⁵⁷ Fängelsekyrkan var full av folk, och åtminstone en del av dessa var uppenbarligen herrnhutare som Odhelius bjudit in: de som deltog var, som han skriver, "sådana som jag wille skulle wara tillstädes".⁵⁸ De församlade sjöng psalmer tillsammans och Brita bad innerligt. Då hon tog nattvarden lade sig människor ned på bänkarna "under öfwerljuddt gråtande".⁵⁹ Avrättningen formades av Odhelius och hans församling till ett väckelsemöte.

I det tidigmoderna samhället var en döende människas uppträdande djupt meningsfullt. Anhöriga, präster och främlingar lade alla märke till minsta detalj i vad de gjorde och sade under den sista tiden i livet. Detta gäller kanske i ännu högre grad för avrättade människor, inte minst Brita Wadström.⁶⁰ Odhelius återger i sin bok noga hur hon betedde sig, och för honom är hennes handlingar och uttalanden tecken på att hon befann sig i ett saligt tillstånd, och därmed också på att han lyckats. Han beskriver att hon vilade i några timmar, och sedan att hon "waknade glad wid åtankan af den för henne warande förlofningsdagen".⁶¹ Till detta finns en direkt parallell i *Nådenes Ordning*. Då Själén äntligen fått mottaga nåden utbrister den: "Ach! om jag ändock hade ingen ting mer at göra här i werlden! Om jag allenast nu strax finge dö!" Då själen mottagit nåden återstod att hålla vakt på sig själv och att så att säga inte återfalla till ett syndigt tillstånd.⁶² Detta problem underlättades emellertid betydligt i Britas fall, då hennes död var så nära förestående och hon dessutom visste exakt när den skulle komma att inträda.⁶³

Under promenaden till avrättningsplatsen visade Brita upprepade gånger att hon nu nått ett nådens tillstånd. Först då kunde hon, enligt den rådande teologiska uppfattningen, göra verkligt goda gärningar. På

56. Enligt bödelns räkning; Curt Falkenstam, *Bakom galler* (Stockholm 1954) s. 66.

57. Odhelius (1842) s. 55.

58. *Ibid.*, s. 55.

59. *Ibid.*, s. 56.

60. Hellerstedt (2005) s. 38.

61. Odhelius (1842) s. 55.

62. Hollaz (1742) s. 98.

63. I en fiktiv text från 1719 diskuterar J. R. Patkull och G. H. v. Görtz huruvida det är en fördel att i förväg få veta tidpunkten för sin död; Hellerstedt (2005) s. 31.

vägen till Skanstull visade Brita prov på ett uppträdande som enligt Odhelius ”wittnar om denna synderskans saliga benägenhet.” Hon log åt en av soldaterna som föll i den djupa snön bredvid henne, men ändå ängsligt höll kvar sin blick på henne, varefter hon utbrast: ”Frälsaren förlåte mig! tänk, jag war så lättsinnig, att jag log åt den karlen, som föll omkull och bar sig så löjligt åt, och war rädd, att jag skulle rymma.”⁶⁴ Liksom vid alla välregisserade avrättningar välkomnade den omvända brottslingen sitt straff och såg fram emot sin egen död. Från den världsliga maktens synpunkt var det ett erkännande av våldets legitimitet; från religiös synpunkt ett erkännande av teologins sanning.

Just denna dag var det så kallt att det frös fast is på skorna för både Wadström och Odhelius. Men det bekymrade inte Brita: ”Det går wäl an med mig, som ej behöver gå tillbaka; det är wärre med Er, som har den långa vägen att åter gå till staden i denna djupa snö.” Under vägen sjöng de ”I Kristi sår jag somnar in”, en psalm som alltså liknar herrnhutarnas egna sånger, som ofta översvallade av målande beskrivningar av frälsarens blodiga sår.⁶⁵ Vid en annan avrättning, som Odhelius beskriver, sjöngs en vers ur herrnhutarnas sångbok *Sions Sånger*, med den talande titeln, ”Låt ditt blod, Som en flod, Öfwer hjertat wälla”.⁶⁶ Det finns alltså mycket som tyder på att denna blodsmystik också var tänkt att på något sätt avspeglas i avrättningsceremonin. Brottslingarna kunde framställas och framställa sig själva som försoningsoffer. De sonade endast sina egna brott, men under särskilda omständigheter kunde man också framställa det som att de dog för hela landets synder, som i fallet Brenner 1720.⁶⁷ På så sätt kunde avrättningen presenteras som en form av gestaltning av Jesu försoningsdöd. Tron på att avrättade människors blod skulle ha helande kraft levde kvar långt in på 1800-talet, och bör ha haft ett samband med dessa föreställningar.⁶⁸

64. Odhelius (1842) s. 58.

65. Se Jarrick (1987), t.ex. s. 47.

66. Odhelius (1842) s. 44.

67. Hellerstedt (2005) s. 34f. Seay har noterat samma idéer i New England mot 1600-talets slut; Seay (2009), s. 22, 24, 44, 83.

68. Så heter det till exempel i *Aftonbladet* i augusti 1846 att: ”Sistl. onsdag afrättades vid Glanshammar den för mord dömda Lars Erik Andersson Björk - En mängd menniskor hade infunnit sig för att åse det hemska uppträdet. Äfven denna gång saknades ej de som, hyllande den gamla vidriga fördömen, sökte bot för fallandesot, genom att smaka delinquentens blod.” *Aftonbladet* 12/8 1846.

Just då Brita stod på bålet⁶⁹ och skulle halshuggas, ville Odhelius hjälpa henne, men:

jag hielper mig wäl sielf; och i detsamma afhöggs hennes hufwud med mycken adreß. Derpå utropade Kyrkoherden Hallman: O! ett stort bewis af Evangelii kraft och sanning. Derefter började jag denna versen: 'Så lärer, menniskior alla Att göra bättring i tid' m. m., hwilken sjöngs af flera tusende menniskior, så att genljud skallade i hela marken.⁷⁰

Versen Odhelius valde var lämplig för tillfället. Det var den sista ur psalmen "Hemlig stod jag en morgon", vars tema är alla människors jämlikhet i döden.

Suicidalmord och herrnhutism

Herrnhutismen orsakade inte suicidalmorden – de förekom långt innan denna trosriktning uppstod. Men det är tydligt att avrättningarna spelade en viktig roll i rörelsens historia. Den här uppsatsen har behandlat ett exempel. Jag har belyst några intressanta samband, som behöver analyseras ytterligare i kommande forskning. Fallet Brita Wadström visar att de ledande herrnhutarna använde sig av schavotten som en scen på vilken deras lära kunde gestaltas i kött och blod. På sätt och vis var detta följdriktigt: kött och blod var, som många har påpekat, en central del i deras fromhetsliv. Deras teologi renodlade också de aspekter av den lutherska kristendomen som gjorde suicidalmorden möjliga. Döden på avrättningsplatsen blev för dem i allra högsta grad ett exempel på hur en kristen borde leva och dö. De förnekade inte heller att så var fallet; tvärtom.

I Hollaz *Nådenes ordning* bemöts argumenten att hans teologi kan leda till absurda konsekvenser, men svaret blir undvikande. Om det inte finns någon äkta fromhet utan verklig ånger, förutsätter väl det att människan syndar; "skal man tå synda och wara gudlös?" innan man blir omvänd, frågar Själens sin Lärare. Svaret blir att brott förvisso straffas av överheten, men det är samtidigt omöjligt att leva rättfärdigt utan nåd.⁷¹ Först synd, sedan nåd, därefter goda gärningar. "Så förkastar man

69. Om brännandet av kvinnans kropp som en skärpning av dödsstraffet, se Martin Bergmans uppsats i detta nummer av *Historisk tidskrift*.

70. Odhelius (1842) s. 59.

71. Hollaz (1742) s. 24f.

här aldeles intet en san helighet och fromhet, såsom en trones frukt: men man wil allenst wisa then rätta ordningen, hwaruti then skal sökas och finnas. [...] Thenna Nådenes ordning måste man för al ting intet förwända.”⁷² Synden var en nödvändig förutsättning för frälsningen. Den konsekvens med vilken det logiska resonemanget förs till sin spets som syns så tydligt i *Nådenes Ordning*, känner vi också igen från Christian Wolffs filosofi.

De nya tolkningarna av avrättningens teologi som vissa teologer uppenbarligen gjorde var givetvis inte något som stod oemotsagt. Det lutherskt ortodoxa prästerskapet kritiserade dessa idéer i såväl deras abstrakta filosofiska form som i den praktiska tillämpningen. Leibniz och Wolffs filosofi bemöttes, så snart den nådde Sverige, med anklagelser om att den gjorde Gud själv till syndens upphov på grund av determinismen som följde på den starka betoningen av nödvändigheten i detta system. Där Wolff sade att en mindre ofullkomlighet tjänar helhetens större perfektion, sade hans kritiker att han hyllade synden. Henning Johann Gerdes, superintendent i svenska Wismar, likställde denna filosofi med katolikernas förskräckliga lovsång till *felix culpa*, Adams ”lyckosamma synd”, som gav Gud anledning att offra sin son.⁷³

Herrnhutarnas tendens att på sitt vis hylla synden kritiserades naturligtvis också. Den etablerade kyrkans företrädare kritiserade herrnhutarna för uttrycket ”att bli en syndare”, som var typiskt bland dem.⁷⁴ Vi har sett att detta var ett centralt tema i Hollaz verk. Arne Jansson har föreslagit att imitation kan ha varit en viktig bakgrund till suicidalmorden, inte minst på grund av den offentliga avrättningsceremonin.⁷⁵ Först och främst var offentliga avrättningar välbesökta tillställningar och ceremonin som sådan kan säkerligen ha inspirerat till suicidalmord. Men det fanns förstås också texter som förstärkte detta. Odhelius arbete ger oss viktiga insikter i hur det kan ha fungerat. I likhet med sådana texter som skillingtrycksvisorna om avrättade från denna tid framställde han döden genom avrättning som en säker väg till frälsning.⁷⁶ För den som dessutom undervisats om nödvändigheten av synd för människans fräls-

72. *Ibid.*, s. 25f.

73. Andreas Hellerstedt, *Ödets teater: ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början* (Lund 2009) s. 76.

74. Citerat ur Lenhammar (2000) s. 92, se också s. 90.

75. Jansson (1998) s. 54.

76. Hellerstedt (2005) s. 22, 36f.

ning var suicidalmord kanske inte en så absurd handling som det vid första anblicken kan framstå.

Sannolikt speglar förändringarna i synen på omvändelserna under galgen snarare en bredare förändring av idéer som påverkade hela den protestantiska världen och som bör relateras till termer som religiös individualisering, upplysning och sekularisering. En sådan diskussion kräver dock en djupare undersökning av de kulturella, ideologiska och teologiska sammanhangen kring avrättningarna – något som framstår som en angelägen uppgift för vidare forskning.

”A great proof of the truth and power of the Gospel”: A beautiful execution as moravian propaganda

The article is a short case study of a suicidal murderer, Brita Wadström, executed in 1746. The source for her story is the memoirs of minister Thore Odhelius, the leader of the herrnhuter (moravians) in Stockholm at the time. The article explores the relations of moravian theology to the ideology of the public execution and the then common phenomenon of suicidal murders. In early 18th century Stockholm a large proportion of convicted murderers had committed their crime in the hope that they would be executed. Execution was considered preferable to suicide, as the latter was heavily stigmatized at the time.

Odhelius, like several other pietist and moravian ministers, clearly used the scaffold to illustrate important theological points. It was central to moravian theology that all men and women could be saved, irrespective of their particular sins, and they taught that even the most hardened criminals would achieve salvation through the unmerited gift of divine grace. But for this to work salvation had to be achieved in a certain way, that is, in accordance with the order of salvation (*ordo salutis*). Influenced by german rationalist philosopher Christian Wolff, Odhelius greatly stressed the necessity of this order. The minister used this to great effect as a method for dramatically converting criminals facing execution. The frequent references to the blood and wounds of the saviour in moravian literature of the period also seems to have made public executions particularly useful for the publicizing of their radically egalitarian theology.

Keywords: 18th century public executions, suicidal-murders, Stockholm, moravian theology, Christian Wolff